

Jegyzetek a Karamazovokról

Josip Vidmar

„Ezeknek az ostobáknak fogalmuk sincs arról a határtalan istentagadásról, amilyen az Inkvizitor-ban szerepel, valamint az előtte lévő fejezetben, ami ellen íródott tulajdonképpen az egész regény.”

(F. M. Dosztojevszkij jegyzetfüzetéből.)

Dosztojevszkijnek ez a közvetlen bizonyítéka a Karamazov Testvérek alapvető ihletéről aligha szükséges az olyan ember számára, aki elgondolkodott alkotásainak indítékairól. Valamennyi eddigi nagy alkotása és nyilatkozatai műveiről ezt határozottan tanúsítják. Ihletettségét az eszme jelenti, az erkölcsi és eszmei szenvedélyesség. Ebben rejlik sajátosságának valamennyi alapvető jellege, amelyek miatt annyira eltérnek művei minden ellentétes típusú íróétól, akik ihletettségüket az élettapasztalatból, vagy a központi életrészéből merítik, egyszóval: személyesebb és konkrétabb szellemi területekről, mint amilyenek a gondolat és a világszemlélet.

Dosztojevszkijen kívül hasonló ihletettségű írók közé sorolhatók még Schiller, Ibsen, a szlovén irodalomból pedig részben Cankar, míg a másik tábor jellegzetes íróit Tolsztoj, Goethe és nálunk Tavčar képviselik. Ezek az élet és természet művészei, akik közvetlenül az élet tengeréből merítik anyagukat. Céljuk olyan műalkotásokat teremteni, amelyek életteljes, tartalmas, természetesen felépített és lüktető vérrrel telített szervezetek. Műveik gyakran önéletrajzi jellegűek és végső céljuk önnön természetükről tenni vallomást a szó legteljesebb értelmében. Velük szemben az erkölcsi ihletettségű írók olyan műveket alkotnak, melyeket erkölcsi problémák váltottak ki, amelyek erkölcsi problémát oldanak meg, és azokat az eszményért való etikai lelkesedés lángja hevít. Minden figyelmüket a megoldásra összpontosítják. Tehát ahelyett: ilyen az élet, műveik azt állítják: az

igazság ilyen és ilyen. Végső céljuk a meggyőzés. Ezért szentelnek kisebb figyelmet az élet és a természet megnyilatkozásainak, amely csupán eszköz számukra. Eszményeiket illetően műveik a végsőig céltudatosak, míg az ábrázolt élet gyakran groteszk, erőltetett, nekibuzdulásokkal teli és nem egészen meggyőző.

A két irányzat közötti különbség legkifejezettebben a lírában nyilatkozik meg. Ugyanis az erkölcsiséggel telített író is lehet lírikus. Mint költő ugyan szüntelenül a költészet határterületein mozog majd, a gondolati költészet területén, míg az igazi líra vallomásai idegenek tőle. Schiller ilyen költő volt és ilyen meditatív lírikus volt lényegében Ivan Cankar is, noha kevésbé kifejezetten retorikus, mint a német poéta.

A Karamazov Testvérek jellegzetesen a moralista író alkotása, amelyen Dosztojevszkij kivétel nélkül majd minden művében, különösen pedig valamennyi nagy regényében.

„... nekünk, sárgacsőrűeknek, nekünk elsősorban örök kérdéseket kell megoldanunk, ez a mi gondunk... Éppen most, amikor az öregek meg hirtelen gyakorlati kérdésekkel kezdenek foglalkozni.”

(Karamazov Testvérek II. A testvérek megismerkednek.)

Az örök kérdések megfejtése az ifjúság előjoga, és jaj annak az ifjúságnak, amelyet nem nyugtalanítottak a végső kérdések titkai. Igaz, ezekről a kérdésekről nem csak az ifjúság vitatkozik, s noha nem is az ifjúság vitatkozik róluk a legalaposabban, bizonyosan állíthatjuk, hogy ő foglalkozik velük a legszenvedélyesebben. Sokan ugyanis, akiket később az élet megfosztott attól a fogékonyságtól, hogy behatoljanak az emberi és természeti jelenségek titkaiba, álmodoztak ezekről a kérdésekről ifjú korukban, megkísérelve, hogy felfedezzék a titkok nyitját. Ezért mondják, hogy az örök kérdések megfejtése a fiatalság előjoga.

Felvillanyozva ezek jelentőségétől, a fiatal lélek választ keres rájuk a könyvekben is. Az irodalom nem a művészet miatt, hanem a problémák felvetése miatt lesz vonzó számára, amelyek őt is nyugtalanítják. Az élet világos ábrázolása és a nyugodt kontempláció még idegenek is tőle. Az életet úgy kell ábrázolni, mint olyan történést, amelyet világos és határozott törvényszerűség célszerűen igazgat, s ebben magyarázatot kell lelnie a világ titkaira. Azok a művek, amelyek titkokat tartalmaznak, de nem igyekeznek azokat meg is fejteni, nem elégítik ki az ifjú embert. Amire szüksége van, azt számára csupán az erkölcsiség megszállottja és az élet kritikusa adhatja. Ő a serdülő ifjúság igazi írója.

A tizennyolcéves fiatal Dosztojevszkij, öccsének, Mihailónak ezt a jellegzetes vallomást írja: *„Schillert fejből tudtam, az ő szavaival beszéltem és az ő szókinccsével dadogtam, s nekem úgy tűnik, semmi sem sikerült életemben olyan tökéletesen, mint hogy a sors lehetővé tette, hogy egy nagy költőt ismerjek meg életemnek éppen ebben a szakaszában”.* Schiller, mint lelkes és magávalragadó moralista közel áll minden ifjú szívéhez. Dosztojevszkijnek, aki művészi módszere alapján is rokon vele, egész életén keresztül kedvelt írója maradt. Nagyon sok hőse idézi majd, még az erkölcstelen és vén kéjenc, Fjodor Pavlovics Karamazov is ismeri.

És Dosztojevszkij rendszerint leverőbben hat az ifjúságra, mint az érett olvasóra. Ennek okát pedig jellemében kell keresnünk, amely nem önvallomásra, hanem inkább fejtegetésre hajlamos.

Az egyik alapvető elemét az irodalmi alkotásnak, s különösen az olyan kifejezetten drámai jellegűnek, amelyen Dosztojevszkij életműve, az egyé-

niségek, vagy ahogyan valamikor nevezték — a karakterek jelentik. Két egyéniség közötti viszony feszültségeiből megindul a cselekmény, folyik az élet, amely teljes egészében kifejezi az író elgondolását. Ami az alakok ábrázolását illeti, ezzel kapcsolatban egészen jellegzetes észrevételeim vannak. Egyik lényeges eszköze tulajdonképpen az ábrázolás, amely ellentétben áll az ő sajátos dráma-írói jellegével. Sok műve hosszadalmas leírással és a személyek kijelölésével indul, akiknek sorsdöntő életeseeményeit az eljövendő fejezetek örökítik meg. A leírás és a tárgyválasztás után a bonyodalom következik, majd a feloldás. Miután a lélektani fejtegetés túlságosan is éles és szuggesztív, gyakran úgy tűnik, mintha a személyek cselekedetei is a feltárt lélektani sajátságokból következnenek. Felvetődik a kérdés, hogy ezek a cselekedetek, önmagukban, leírások nélkül, kifejeznék-e az elképzelt személyeket? Tartok tőle, hogy ez sok esetben aligha lenne így. Úgy tűnik, mintha ilyen tekintetben Dosztojevszkij hatalmába kerítené valami fajta félelem. Ebből következik, hogy alakjainak cselekedeteit állandóan magyarázza és indokolja, noha szükségtelen, hogy ebből szabályt teremtsen.

Ez az eljárás, meggyőződésem szerint, nem jellegzetesen alkotói. A művész néhány odavetett vonással egyéniséget teremteni, amelynek nincs szüksége semmiféle magyarázatra és amelyet maga sem tudna lélektanilag megindokolni. És mégis élettellenesen, világosan és félreérthetetlenül állítja elének. Dosztojevszkijnél a személy kijelölése rendszerint konkrét, mint a jellemzés és a cselekedetek megindokolása. Vannak írók, akik egyéniségeket teremtenek anélkül, hogy teljes egészükben felfognák őket. Unamuno ezt még Cervantesnek is felrója. Dosztojevszkij olyan író, aki egyéniségeit jobban megérti, mint ahogyan alkotói módon meg tudja őket formálni. Egyéniségei gyakran csupán sémák és emberi árnyak. Különösen a fejtegető típusú jellemei homályosak. Iván Karamazov egészen homályosan áll előttünk, mint egyéniség, a *Lázadás* című fejezetben elveszti még a maradék egyéni vonásait is, míg a nagy inkvizitorról szóló poémában ezek a vonások teljesen eltűnnek.

*

„Ó, Aljosa, honnan tud maga ilyesmit? Ilyen fiatal és már tudja, mi van a lélekben.”

(Karamazov Testvérek. II. Az eljegyzés.)

Az alkotói folyamatot irányító leghatalmasabb erők egyike a kristályosodási ösztön. Az irreális, áttetsző és átszűrt élet megteremtésére irányuló hajlamosság ez. A dráma úgy éri el ezt a célt, hogy kirekeszt mindent, ami felesleges a párbeszédéből és a cselekményből. Ily módon elő áll a feszültség, bár az nem minden esetben elégti ki a nagy alkotó szellemet. Zsenijük, mániákusan hevülő szenvedélyességük a kikristályosodott élet megteremtésében, önnön természetük törvényei alapján olyan műveket sugalmaz, amelyek minden részletükben kidolgozottak. A kristályosodás szélsőséges eszményei alapján, a más-más irányból induló alkotók, eltérő eredményekhez jutnak.

Shakespeare egyéniségei, ami emberi tulajdonságaikat illeti, jellemzésükben céltudatosak, kifejezőmódjukban költőiek, ami lényegében nem természetes, de egy következetes alkotói szándék eredménye, amely nem hagy megmunkálatlanul egyetlen alkotóelemet sem. Ugyanezt állíthatjuk Corneille és Racine hőseivel kapcsolatban is. Csakhogy ezekben a művekben a párbeszédnek felépítése szónokiasan csiszolt. Dosztojevszkij hősei nem beszélnek ilyen fennkölt nyelven. De azért kivétel nélkül felsőbb régiókban élnek, s alkotójuk zseniális lélektani meglátásai alapján fedik fel

önmagukat. Úgy tűnik, valamennyiüket a rendkívüli lélektani látás jellemzi. Olyannyira megértik egymást, hogy a félreértés közöttük úgyszólván teljesen kizárt. Amennyiben mégis előfordul, csak azért történik, mert a mese így kívánja. Ilyen esetekben majdcsak alig hiszünk Dosztojevskijnek, bár alakjai nagyon sokszor és lélektanilag igen ravaszul csinálnak.

Tolsztoj felröta Shakespeare-nek, hogy valamennyi egyénisége egyformán beszél. Dosztojevskij hőseinek közös vonása a műalkotás szervezetét illetően veszélyesebb. Gyakran úgy tűnik, mintha hősei csak ott és olyankor rendelkeznének átható lélektani látással, ha ez megfelel a szerzőnek és elképzeléseinek. Mégis, ez az eljárás alapvetőbben érinti a mű történetét, mint a mű minőségét, ahogyan ez a naturalista párbeszédék életességével vagy élettelenységével szemben érvényes.

*

„Voltaképpen álnok ürüggyel jött létre ez a találkozó.”

(Karamazov Testvérek. I. A sztarecek.)

Ezek a szavak Zoszima sztarecnél lejátszódó jelenetre vonatkoznak, amely egyúttal a regény első cselekménye is. Indokoltága szempontjából jellegzetes számomra, mind Dosztojevskij, mind előadasmódjának kiegyensúlyozatlan és erőltetett jellege miatt, amelyről Tolsztoj igen elutasítón nyilatkozott: *„Mindez hát nehézkes és haszontalan, mert ezek a Féltkegyelműek, Fivérek és Raszkolnyikovok körül mindez nem így történt, hanem jóval egyszerűbben, érthetőbben.”* Ha ma veszem szemügyre ezt a jelenetet, amikor helyesen tudom értelmezni és jól ismerem a szereplőit, úgy tűnik, hogy a cselekmény fejlődése szempontjából értelmetlen és felesleges, s csak annyiban szükséges, amennyiben Dosztojevskij ezzel az előjátékkal ügyesen össze akarta hozni és be kívánta mutatni a legkiemelkedőbb szereplők javát, akik részt vesznek a későbbi eseményekben.

Az öreg Karamazov javasolja elsőnek ezt az összejövetelt, mégpedig félig tréfából. Ez a javaslat is egyike kópéságainak és ravaszágainak, Dosztojevskij vélekedése szerint. Mégis, noha jól ismered a viszonyt az öreg és Mitya között, még mindig egészen érthetetlen számodra, hogy tulajdonképpen mi is válthatta ki ezt a javaslatot. Mitya megjelenése indokolt. Ezzel szemben Miuszov részvétele teljes egészében érthetetlen, illetve elfogadhatatlan. Az ő jelenlétere különben is csak azért van szükség, hogy Dosztojevskij a maga epésségével türelmetlenül belekössön az orosz haladókba, s ez, abban a jelenetben, ahol előkészítette és főbb vonásaiban utalt a nagy eseményekre, szörszálhasogatásnak tűnik. Ilyen hát ez a látogatás, amely elgondolkoztat, ha teljes egészében ismered a művet. A regény elejére tette Dosztojevskij, ahol, magától értetődően bizalommal fogadod, különösképpen, mert olyan jelenetekkel kárpótol amilyen a kostonori szent tisztelgése Mitya előtt.

Az ilyen, bizonyos értelemben erőszakosan megteremtett jelenetek nem ritkák Dosztojevskijnél. Az indokolás erőszakoltsága és groteszk bonyolítása, azon a jellegzetességen kívül, amelyről már megemlékeztem, szem előtt tartva egyéniségeit, meglehetősen érthető összefüggésben van Dosztojevskij alapihletével: az erkölcsi és eszmei fanatizmussal. Ez az ihlettség törvényszerűen, bizonyos fokig, szem elől téveszti az életet és a természetességet.

*

„Az volt az alapeszme, hogy a tudatos istentagadást a végső lehetőségig ábrázoljam; az istentagadáson és az anarchián kívül feltárom az el-lenérveket, amelyeket éppen most készíték a haldokló Zoszima utolsó szavaiban.”

(Dosztojevszkij leveléből Ljubimovhoz 1879. május 10.)

*

Ez az alapgondolat, amelyet Dosztojevszkij az idézett levélben hangsúlyoz a Karamazov Testvérek ötödik könyvével kapcsolatban, láthatatlan fonálként behálózza az egész regényt, annak minden pillérét és valamennyi síkját. Még a legalapvetőbb meselemei is, szimbolikus jellegük alapján, elgondolásaikban összefüggésben állnak N. F. Fjodorov és Vlagyimir Szolovjev orosz gondolkodók vallási és misztikus filozófiai rendszerével, ahogyan a mű első vázlatai, valamint a többi történelmi adat alapján igen meggyőzően mutatta ki ezt V. Komarovics a *Die Urgestalt der Brüder Karamazov* című könyvében. De bármennyire is érdekes és tanulságosak ennek a szakembernek a megállapításai, mégis úgy tűnik, hogy mélyebben hatol a regény keletkezésébe, mint amennyire ezt egy átlagolvasó figyelme követni tudná és képes lenne erre, mert az olvasó a befejezett mű hatásosságát közvetlenül fogadja be, tekintet nélkül a titkokra és a szembeötölő jellegzetességekre, ami a szellemet és bármelyik filozófiai rendszer megállapításait illeti. A kritika dolga tulajdonképpen az átlagolvasóéval egyértelmű mindig, aki a Karamazov Testvérekben csak az alapvető eszmei irányt képes felismerni.

Aki alaposan megvizsgálja a Karamazov Testvéreket és figyelmét kizárólag a regény tulajdonképpeni jelentőségére összpontosítja, meglátja a legfontosabb vezéreszmék jelentős részét, amelyek a központi családi tragédiával csak látszólag vagy kizárólag eszmeileg függnek össze, de szervesen nem. Ez a kolostorról és Zoszima sztarecról szóló elbeszélésanyag, amely ennek a hatalmas remekműnek egynegyedét képezi. A szervesen ide nem tartozó anyag a legszembetűnőbben megmutatja a Karamazov Testvérek indítékát, amely eszmei szférákból származik. Zoszimára Iván erőszakos és lesújtó istentagadó érvelése miatt van szükség. „Nem fogom közvetlenül, szemtől-szemben megcáfolni azokat, hanem majd a haldokló utolsó szavaival!” — írja Dosztojevszkij 1879. május 19-én Pobjedonoszevnek.

A másik tény, amely magán viseli az alapeszme jegyét — a regény egyéniségei és az a mód, ahogyan megoszlanak a hívők és az istentagadók között az erkölcsi tulajdonságok. Az erkölcsi értékek ilyen önkényes felosztása a rokonszenves vagy az ellenszenves táborhoz tartozó egyéniségekre, a tendenciózus írók közismert fogása, s ebben a tekintetben Dosztojevszkij sem minősíthető ártatlannak. Zoszimán és Aljosán kezdve, Mityán, Ivánon, az öreg Karamazovon át egészen Szmergyakovig egész sor erkölcsi tulajdonság vonul fel, mindig párhuzamosan az ezek lelkét betöltő hittel. Még világosabban: erkölcsileg kisebb értékű típust képvisel a két hitetlen is a mellékszereplők közül: Miuszov és Rakityin. Ez a kép az érthetőség kedvéért némileg leegyszerűsített ugyan, mert Dosztojevszkij leírásában, elködsítve, fontos tulajdonságok kerülnek bemutatásra, de alapjában találó. A hitetlenség és a közönséges értéktelenség párhuzamossága, amely egyúttal sémánk alapja is, mindezzel szemben, vallási eszményen alapul, amelyről még szólni fogok.

Új bizonyítékoknak vehetjük a mű alapeszméjére vonatkozóan azokat a számos beszélgetéseket és vitákat istenről, amelyek állandóan ismét-

lődnek a regényben. Ide kell még sorolnunk azokat a burkolt, az óvatlan tekintet elől könnyen felfedezetlenül maradt vitákat a közönséges jelszavak ellen is, amelyek valamilyen módon — közvetlenül vagy közvetve — vagy az isten, vagy az örökélet, vagy a szabadakarat kérdését érintik. Ilyen például a túlságosan erőszakoltan közbeiktatott rész a „hatás”-ról a *Beteg lábacska* fejezetben, vagy Mitya vitája a Rakityin „agyában lévő kis farkocskákról”, a spiritizmusnak, a természettudományi pozitívizmusnak ez az ördögi ironizálása, valamint a világ és az emberiség története állandó ismétlődésének eszméje.

Mindezek, a művészet szempontjából elvéve hasznos tényezők, igazolják Dosztojevszkijnek azt az állítását, hogy „az egész regény az istentagadás ellen készült” és bizonyítják az alapihlet eszmei jellegét egész írói munkásságában. Tolsztojt is gyakran meghihlette a gondolatiság. Mégis, Tolsztoj művészi természete gyakrabban és erőteljesebben tudott ellenállni ennek, mint Dosztojevszkij; Tolsztoj a háttérbe tudta szorítani az elsődleges gondolatot, amelynek gyakran teljesen el kellett tűnnie a mű művészi értékének a javára, helyet adva a fesztelen és kötetlenül gondos összpontosításnak, melyek segítségével megalkotta ragyogó és mindig varázslatos művészi kristályait.

Iván: „Nincs erény, ha nincs halhatatlanság.”
(Karamazov Testvérek. I. Minek éi az ilyen ember.)

Zoszima: „Mert ha nincs Istened, hogyan lehetne akkor bűnöd?”

(Karamazov Testvérek. II. Zoszima sztarc beszédéből és tanításaiból.)

Dmitrij: „Rakityin azt mondja, hogy Isten nélkül is szeretni lehet az emberiséget. Nos, állíthatja ez a taknyos, de én nem tudom megérteni.”

(Karamazov Testvérek. IV. Himnusz és a titok.)

Dosztojevszkij: „A lelkiismeret Isten nélkül szörnyűség, a lelkiismeret így a legnagyobb bajba kerülhet.”

(F. M. Dosztojevszkij jegyzeteiből.)

Az a gondolat, hogy az istenben és az emberi lélek halhatatlanságában való hit oka és feltétele az egész emberi erkölcsnek, állandóan és ismételtlen, a refrén makacsságával hangzik fel újra meg újra. Fejtegeti ezt Dosztojevszkij valamennyi regényhőse, aki valamiképpen közel áll hozzá. Félreérthetetlen vallomást tesz erről maga Dosztojevszkij is és nem csupán feljegyzéseiben. Állandó hangoztatása és hatása a döntő formai megoldásokban a regény egyik legfontosabb eszméjévé avatják, hacsak egyúttal nem a regény központi eszméjévé is.

Az a tévhit, amelyet magában foglal, nemcsak lélektani, hanem erkölcsi-ismeretelméleti is egyszerre. Ennek a gondolatnak a lélektani következménye, s ezt Dosztojevszkij nem is leplezi — az a felfogás, hogy az erkölcs mindig okozati összefüggésben van a vallással. Legalábbis abban az értelemben, hogy nincs erkölcs hit nélkül. De ezt a gondolatot, közvetlenül és öntudatlanul, maga Dosztojevszkij veti el elsősorban a hívő aszkéta Ferapont alakját teremtve meg, aki erkölcsileg eltompult, romlott ember (magától értetődik, hogy Ferapont hite is igen nyers). Ugyancsak elveti ezt az általános élettapasztalat is, amelyet Tolsztoj a Vallomásokban a következő módon fejezett ki: „A mi világunkban a hívők ... éppen olyan rosszul éltek, mint a hitetlenek, vagy tán még rosszabbul. Tetteik, amelyek

azt bizonyították, hogy az élet céljai ismertek előttük, és hogy a nyomor, a betegség és a halál, amelyek számomra borzalmasak, az ő számukra nem azok... ilyen tettekre a leghitелlenebb embereknel akadtam, ellenben soha azok között, akiket világunkban hívőknek tartanak.

Így hát a Karamazov Testvéreknek ez a jelentős eszméje ellentétben áll a valóságos élet tényeivel. A hit és az erkölcs valójában eléggé függetlenek egymástól, vagy pedig egymástól való függőségük olyan természetű, hogy a lelkiismeretes és az erkölcsi magaslaton álló ember kétség-telenül hisz — noha nem is istenben, vagy a lélek halhatatlanságában — a jóság értékében és szépségében, míg a hívőség önmagában semmiképpen sem szavatolja az erkölcsös és vigyázó lelkiismeretet. S bár Dosztojevszkij azt állítja, hogy a hit nélküli lelkiismeret veszélyes lehet, bizonyos, hogy a hit lelkiismeret nélkül valójában a legveszélyesebb és a legrútabb emberi erő a világban.

Még súlyosabb ez a gondolat a hitről — erkölcsi és erkölcsi-megismerés szempontjából. A halhatatlanságban és a túlvilági életben való hit, hit az ítélkező és jutalmat osztogató istenben Dosztojevszkij számára mindenfajta erkölcs feltétele, amely nem létezhetne és nem is volna lehetséges, ha nem állna fenn a halhatatlanság és a hit. „*Odanyújtaní orcád bal felét is, szeretni felebarátodat jobban, mint tenmagadat. Kérem tisztelettel, de hát miért? Csak egy pillanatig élek itt, nincs halhatatlanság, jobb úgy élnem, ahogyan jólesik*” — jegyezte fel jegyzetfüzébe Dosztojevszkij, mint megsemmisítő ellenérvet Kavelin megjegyzéseire. Aki valaha nyugodtan elgondolkozott az erkölcs lényegén, ez a fajta bizonyítás nem tűnik valami felemelőnek. Jaj annak az erkölcsnek, amelyet az élet, hogy az embert jutalom vagy büntetés várja, illetve, hogy az ember e világi cselekedeteitől függ az öröklét, vagy életének akár a legkövetlenebb pillanata is, vagy általában, hogy az ember cselekedeteiért vagy azért, amit nem tett meg, másnak is felelősséggel tartozik nemcsak önmagának. Csak az igazán erkölcsös, amit a szív parancsára tesz az élet szépségei és igazsága iránti vonzódásból, tekintet nélkül az örökkévalóságra. Minden vallási sugallat, amely indítékaiddal ellenkezik, a cselekedet erkölcsi jelentőségét kisebbíti. Erkölcsös csupán a magad nevében lehetsz, az éber tudatosság s annak a jóságnak alapján, amely valójában él benned, de soha és semmiféle tökéletesség címén, amit tőled a hit számonkér. Aki az őt sértegetőnek oda nyújtja orcájának bal felét is, mert szíve ezt parancsolja, mert egész lénye ennek szükségét érzi, nem az erkölcs miatt cselekszik így, hanem engedelmességből teszi, ami még nem jelent egyúttal erkölcsöt is. Aki pedig csak azért nyújtotta oda orcáját, hogy ezzel örökéletet és túlvilági jutalmat nyerjen, az a felvilágosodott erkölcs meghatározása szerint legfeljebb hasonlós.

Ezzel ellentétben: nem hinni a halhatatlanságban, tudatában lenni annak, hogy csak rövid ideig élünk és csak halandó vagy, de ennek ellenére igazságos lenni és jó, és olyan mértékben kedves önmagaddal, mint felebarátoddal szemben — ez az erkölcs. S állíthatja-e valaki, hogy ez lehetetlenség? Vajon a szív, amely nem hisz istenben, nem lehet csordultig tele nagy és igazságos szeretettel minden élő iránt? Miféle vallás akkor a buddhizmus, amely tagadja az emberi lélek halhatatlanságát, s melyet az emberiség két erkölcsi tanítója közül az egyik alapított? Ki akkor Buddha, aki élesen visszautasított minden kérdést, amely istenre vonatkozik, az emberi lélek halhatatlanságára és valamennyi egyéb metafizikai problémákára? „*Meg kellene ismernie Konfucius vagy a buddhisták tanait, az megnyugtatóná*” — mondta Dosztojevszkijről Tolsztoj Leo.

Nem kezdeném ki Dosztojevszkijnek ezt a ferde felfogását, ha annak nem lenne olyan erőteljes alkotói következménye a Karamazov Testvérekben. De éppen ennek folytán Dosztojevszkij a regény valamennyi kiemelkedő hősenek esetében megszerkesztette a hibás és igaztalan parallelizmust a hősök vallását és erkölcsét illetően, amiről, már az előző bekezdésben szoltam és amelyet különösen szembetűnően alkalmazott Iván Karamazov személye kapcsán. Iván alakja nem egészen megmunkált és egészében homályos egyniség. A beteges kettősség meredélyei között — a hit és az istentagadás között — teljesen önmagába merülve, embertársaival szemben hideg, merev, ridegen önző és kedvetlen, noha nem minden esetben. Ez az ember olyasmint tesz, Dosztojevszkij szerint, amely lehet, hogy a legborzalmasabb a regényben bemutatott valamennyi cselekedet között. Ez pedig a moszkvai útja. Iván pontosan tudja, hogy mi fog bekövetkezni, ha oda utazik, de ennek ellenére mégis útrakel. Eljárása nemcsak romlott, hanem borzalmas és aljas is. De valóban aljasnak mondható-e Iván Karamazov?

Itt kell emlékeztetni Iván erkölcsi felfogására, amit Miuszov Zoszima előtt körülbelül így jellemez: „... az olyan emberek számára ... akik nem hisznek sem istenben, sem halhatatlanságukban, a természet erkölcsi törvénye a régi vallási törvény teljes ellentétévé változik át, s hogy a gonoszságig fajuló önzés nemcsak megengedhető az embernek, hanem szükséges, észszerű, szinte nemes kivezető út az ő helyzetében.” Iván távozása az atyai házból lényegében egybevág ezzel a megsejtéssel, de vajon legfontosabb tetteinek rugóját valóban a nézet jelentené? Úgy tűnik, hogy itt mélyebb hatóerők működnek közre, mint amilyen a megismerés. Az aljas tetteket nem az aljas megismerés ösztönzi, hanem a konok lelkiismeret és a gonosz szív. Iván valóban gyűlöli apját és Mityát, de a látnok Zoszima személyesen azt mondja neki, hogy „adjon hálát a Teremtőnek, hogy magasabbrendű szívet kapott tőle, amely ilyen kint tud szenvedni.” És arról sem szabad megfeledkezni, hogy ateizmusának gyökerei abban a magasztos elkeseredésben keresendők, amelyeket az emberi szenvedések, különösen a gyermekek szenvedései iránt érez. Úgy tűnik előtte, hogy Iván távozásával kapcsolatban a sorsdöntő pillanatokban csupán két megoldás lehetséges: vagy aljasnak minősíteni, vagy ezt a tettet meg nem történtnek tekinteni. De mivel az eddigi történések során, egészen eddig a pillanatig egynisége valamiképpen belevésődött tudatunkba, de semmiképpen sem aljas emberként, szembehelyezkedünk Dosztojevszkij megállapításaival, nem hiszünk neki, bár Iván elhatározásának lélektani megindokolása mesterien sikerült, ha eltekintենék attól, hogy egyniségét a maga teljességében szemléljük. A regény legérzékenyebb helye ez, egyszerismind a legfontosabb és a leg-sorsdöntőbb esemény, olyan esemény, amely alaposan összecsomózza a regény valamennyi szálát.

Ha magam előtt felvetem a kérdést, hogy mi fosztotta meg az európai irodalom legnagyobb lélekismerőjét attól, hogy világosan átlássa ezeket a történéseket, akkor nem találok rá más feleletet, mint azt, hogy annak az alapgondolatnak a fanatizmusáról van szó, miszerint isten nélkül nincs erkölcsiség. Semmi más okot nem találok, mint azt, hogy Dosztojevszkij éppen Iván példáján kívánta bemutatni, hogy „milyen bajba sodródhat a lelkiismeret hit nélkül”. Ugyanis, ha hit nélkül nincs erkölcs, akkor érthető, hogy Ivánban, a nagy istentagadóban, nem élhet szilárd erkölcs sem. De ez csak abban az esetben foroghat fenn, ha az erkölcs és a hit összefüggéséről szóló gondolat igaz, ezt pedig megcáfolja mind a tapasztalat, mind a közönséges emberi értelem. A fanatizmus ingerelte fel Dosztojevszkijt e két régi, megbízható tanúval szemben. Nincs egyetlen olyan ok sem, amely megnyugtató módon hitelessé tudná tenni Iván elhatározását.

Iván egyénisége összetört, s így sérülést szenvedett a legfontosabb ízület, amely egybefogta a regény döntő eseményeit. Ismét az isteni eszme hatása a mű megalkotásában.

„Ez már világosabb Rakityinnál.”

(Karamazov Testvérek IV. Hímnusz és a titkok.)

Érdekes összevetni a Karamazov Testvérek alakjait olyan szempontból, hogy Dosztojevszkij milyen érzéssel viseltetik irántuk. Legtöbb alakját összpontosított objektivitással munkálja meg, s csak időnkint fordul elő, hogy egyik-másikat irónikusan kipellengézezi. Irónikusan viszonyul a mellékszereplőkhöz. Két egyéniséggel szemben azonban kíméletlenül és maróan ellenséges indulattal viseltetik. Ezek az öreg Miuszov és Rakityin. Mindketten csak látszólag illeszkednek a regény szervezetébe, és tulajdonképpen feleslegesen. Miért van rájuk a regényben egyáltalán szükség? Attól tartok, nem tévedek, ha megállapítom, hogy csupán azért, mert ateisták. Miuszov körülbelül az orosz nyugatosok régi iskolájának típusát képviseli. Ateizmusa dilettáns és tehetetlen. Dosztojevszkij különben is kicsúfolja és megszégyeníti (még az öreg Karamazov is kedvesebb előtte), de ugyanakkor sok mindenben elnéző is. Egészen másként jár el Rakityin esetében. Ő az új idők ateista-szocialista típusa. Ezért irgalmatlan hozzá. Erkölcsi tompultság, hideg spekuláció mindennel szemben, ami emberi, kegyeletsértő, aljas, ravasz és leplezett törtetés, gyávaság és egyéb — ezek azok a tulajdonságok, amelyeket Dosztojevszkij nyugodt, látszólag őszinte gesztussal — amelyek ugyanakkor fanatikus gyűlölettel telített — lépésről lépésre feltár a volt kispapnövendék és kolostori talpnyaló jellemében. Amennyire szembetűnő ez a gyűlölet, annyira kirívó az a tény is, hogy Dosztojevszkij Rakityint nem aljas emberi tulajdonságai miatt gyűlölte meg, hanem ateizmusa miatt. S csak az ateizmus iránti gyűlöletből mutatja be Rakityint, mint az aljasság megtestesítőjét.

Ez az annyira átlátszó viszonyulása Miuszovhoz és Rakityinhez csak megerősíti bennem Iván egyéniségének problematikusságát.

Az ideológiai irodalomban — ahogyan erről már szoltam — ilyen érvelés, amely kirívó az említett személyekkel kapcsolatban is — megszokott jelenség. A fanatikus gyűlölettel szemben azonban mindig tartózkodó voltam. Ebben az esetben is. A Karamazov Testvérekkel és Dosztojevszkijvel kapcsolatban általában, talán még inkább, mint másokkal szemben. Schiller gyűlöletére a zsarnokokkal szemben, s mindarra, ami mögötte lappang. Ez a gyűlölet érthető és elviselhető, mert természetes. Schiller a szabadságról énekel. Dosztojevszkij — a szeretetről prédikál.

„Az istentagadás ellen nem fogok közvetlenül, szemtől-szemben érvelni...”

(Dosztojevszkij leveléből Pobjedonoszevhez. 1879. május 19.)

Az istentagadó személyekhez való viszonyulás után, vizsgáljuk meg az ateizmussal szembeni viszonyt is. Mindaddig, amíg Iván ateizmusáról van szó, mint a Felkelés című fejezet esetében, amely nem az istent, hanem az isteni világ értelmét tagadja — Dosztojevszkij ridegen tárgyilagos, mert Iván érvelése, ahogyan a regény egyik oldalán meg is jegyzi

„tiszteletre érdemes”. Másként jár azonban el, amikor ennek a gondolkodásmodornak határozottabb alakzataival kerül szemben.

Sohasem voltak inyemre a világ végérvényes és eszményi formájáról szóló fantáziák és elképzelések. Mindig zavaró volt az eszmény célszerű megközelítése, ami állítólagosan az emberiség történetének lényege, valamint az a naiv gondolat, hogy a világ fizikai megsemmisülése és az eszmény beteljesedése egyazon időben következik be. De küzdjük le ellenállásunkat és vizsgáljunk meg néhány ilyen gondolatot a Karamazov Testvérekben.

„Ha egyszer az emberiség általánosan elfordul istentől, akkor magától... megbukik az egész eddigi világnézet, s ami a fő, az egész eddigi erkölcs, és valami új jön. Az emberek összefognak, hogy elvegyenek az élettől mindent, amit adni tud, de csakis e világi örömet és boldogságot... Mindenki megtudja, hogy halandó, és feltámadás nem vár rá, s büszkén és nyugodtan fogadja el a halált, mint valami isten. Büszkeségében megéri, hogy nincs miért zúgolódnia, amiért az élet csak egy pillanat, és most már minden ellenérték nélkül szereti felebarátját. A szeretet nem tart tovább, mint a pillanatnyi élet, de éppen ennek a pillanatnyiságnak a tudata úgy felszítja lángját, ahogy azelőtt szétfolyt a siron túli és végtelen szeretet reményében...”

‘ Mi van ebben az eljövendő ateista világképben rossz, aljas és emberhez nem méltó? Vajon ez a kép rosszabb és utálatosabb, mint annak a világnak a képe, amelyben Iván és Zoszima véleménye szerint az állam egyetemes egyházzá alakulna át? Visszataszítóbb-e minden hasonló álmodozástól? Az ördög látomása, amelyet Iván önmaga nyomorult, aljas és tisztátalan részének nevez. De ő sem veszi ezt az utópiát komolyan. Ez a galád sem hisz benne, hanem elkeseredett ironizálással beszél róla, mintha maga Dosztojevszkij ihlette volna meg: „Az ember isteni és titáni büszkeségű lesz, valóságos emberisten... De mivel az emberi butaság nagyon meggyökeresedett, ezer év múlva sem fog megtörténni, és ezért mindenkinek, aki már most megismerte az igazságot, szabad úgy berendezkednie, ahogy neki tetszik, új alapokon. Ebben az értelemben van „minden megengedve”. Mi több: még ha ez a periódus soha nem is jön el, de Isten és halhatatlanság nincs, az új embernek szabad emberistenné válnia, akár egymagának az egész világon, s ebben az új minőségben persze könnyű szívvel ugorhatja át a régebbi rab-ember erkölcsi korlátait, ha szükség van rá.” Ezzel Dosztojevszkij, aki megveti ezt a szép emberi ábrándot, olyan végső következtetésig jut el, amilyenre szüksége van: az ateizmus erkölcstelenséget és lelketlen zsarnokságot eredményez; az ateizmuson alapuló életnek önmagától kell megsemmisülnie és elpusztulnia. Hogyan hangzana a megállapítás ennek a végső következtetésnek a helytállóságáról — ezt aligha szükséges megismételnem.

Ezek a jegyzetek, ez természetes is, még közletről sem merítették ki a regény hatalmas anyagát. Meglehetősen egyoldalú esztétikai vélekedés formájában sorakoztattam fel azokat és elsődleges céljuk az volt, hogy ebből a remekműből kiragadjam mindazokat a jellegzetességeket, amelyek alkotójukra, az eszmei ihlettségű íróra vonatkozólag jellemzőek. Érthető, hogy ilyen eljárás során a mű egyes jellegzetességei kerültek előtérbe. A valóságos kép némileg torz, de ez elkerülhetetlen következménye minden kritikai vizsgálódásnak.

A döntő különbséget a tiszta művészi írótypus és az ideológus írótypus között az írói szándékban és akaratban kell fellelnünk, abban, hogy miért alkotnak. Az ideológus így vélekedik: Így gondolkodom, így hiszek, íme a bizonyíték, hogy ez a gondolat igaz, higgyetek és gondolkozzatok ti is úgy,

ahogyan én gondolkodom. A művészi alkotás azonban az alkotója nevében szól: Így érzek, így élek, ez vagyok én, így érzem a világot és az életet, éljetelek hát együtt velem, mert, íme, nézzétek, milyen csodálatos a világ! A Karamazov Testvérekben, élesen megfogalmazva, a tanulság így hangozhatna: Higgycetek istenben, mert hit nélkül nincs élet. Győződjétek meg erről saját szemeitekkel! — Viszont a Hamlet lényege ennyi lehetne: Ilyen volt az én szerencsém ezen a világon. A sötétség utálja a világosságot. De az élet gyönyörű. Ez a kiegészítő rész jellegzetes vonása az igazi művésznak: az élet gyönyörű. Az ideológus csak az igazságot látja. Lényege a bizonyítás, azaz: az erő. A művész lényege: megtermékenyülni a szépség által, ami egyenértékű a szerelemmel.

Ebben az alapvető különbségben rejlik valamennyi különbség eredője. A művész az életet a leggyengédebb megnyilatkozásáig szereti. Az ideológusnak azért van rá szüksége, hogy magyarázza és igazolása legyen gondolatainak és meggyőződésének. Ezért nem viszonyul hozzá gyöngéden, hanem elszánt keményfejűséggel alakítja. Nem véletlen, hogy Schiller legszívesebben olyan anyaggal foglalkozik, amelyek miatt E. Friedell német kultúrtörténész „rikkancs-zseni”-nek nevezte el; úgyszintén aligha véletlen, hogy Dosztojevszkij Schillerre hasonlít abban, hogy regényeiben ismétlődnek és állandóan visszatérnek a botrányok, ütlegelések, rablások, a hisztérikus és epilepsziás rohamok, a részegség, a kilengések legkülönbözőbb fajtái, a betegség borzalmi, a perverzítások és az örület. Aki képtelen megragadni szépséggel, annak meg kell félemlíteni és megráznia, hogy állandó feszültségben tarthassa az olvasót.

Ahogy az erőszak és a szépség iránti rajongás a megnevezett két fajta ihletettségből következik, ebből erednek az irodalmi alkotások legbensőbb szerkezeti megoldásai is, amelyek közösen hozzák létre a remekművek befejezett hatásosságát. A tiszta művészi alkotások szervezetek, az ideológiai alkotások végső fokon szervezetek, amelyeket sajátos emeltyük mozgatnak. Schiller drámáiban ezt a mozgó erőt a kigondolt intrikusok testesítik meg. Ilyen szempontból Dosztojevszkij finomabb és elmélyültebb, noha művészetében akad valami a *diabolus ex machina*-ból, mint például Verhovenszkij a Megmételezettekben és Szererdjakov a Karamazov Testvérekben. Ezen felül Dosztojevszkij minden alkotása könnyen érthető és nehézség nélkül magyarázható. Mindig és minden részében pontosan megmondhatod, hogy miért, mi okból és mi célból történik valami. Egyéniségei úgy hatnak, mintha hatalmas lélektani ismerettel és meglátással alkották volna meg őket, noha inkább szerkesztett és körülírt, ritkábban megalkotott alakok is. Éppen olyanok, mint remekműveinek összessége: érthetőek, de nincs titkuk.

És mégis, ezzel az ideológiai és az élet iránti kritikai viszonyulásával, Dosztojevszkij zseniális jelenség, és már ötven esztendeje ámulatba ejti a világot gondolati mélységeivel és lélektani meglátásaival. Ilyen tulajdonságai révén Dosztojevszkij az európai kultúrában jelentősen elmélyítette az emberi lélek ismeretét és kiterjesztette az írásművészet határait. Olyan alkotók a tanítványai és követői, mint Nietzsche és Siegmund Freud, de tőle nyert ihletet sok nemzet számtalan írója is.

(1931.)

B. Szabó György fordítása

A szerző válogatott tanulmányait a noviszádi Fórum kiadásában látunk majd napvilágot. A készülő fordításból közlünk.